

EWELINA SIEMIANOWSKA

**O zastosowaniu niektórych modeli teoretycznych w badaniach
nad ośrodkami miejskimi w średniowieczu**

**The application of some theoretical models in the research on urban
centers in the Middle Ages**

Zarys treści. Celem artykułu jest zwrócenie uwagi historyków i archeologów na alternatywne lub komplementarne wobec „ośrodków centralnych” modele teoretyczne, wypracowane na innych polach naukowych. „Ośrodki/miejsca centralne” są, jak dotąd, najczęściej używanymi przez badaczy przeszłości określeniami ośrodków miejskich, zarówno przed, jak i po kolonizacji, choć rzadko kiedy nawiązują oni do klasycznej teorii Waltera Christallera. Prezentowane modele, dotychczas niezbyt często stosowane przez historyków i archeologów, pozwalają na inne ujęcie zagadnień związanych z historią miast.

Słowa kluczowe: średniowiecze; ośrodki miejskie; modele teoretyczne; centrum – peryferie.

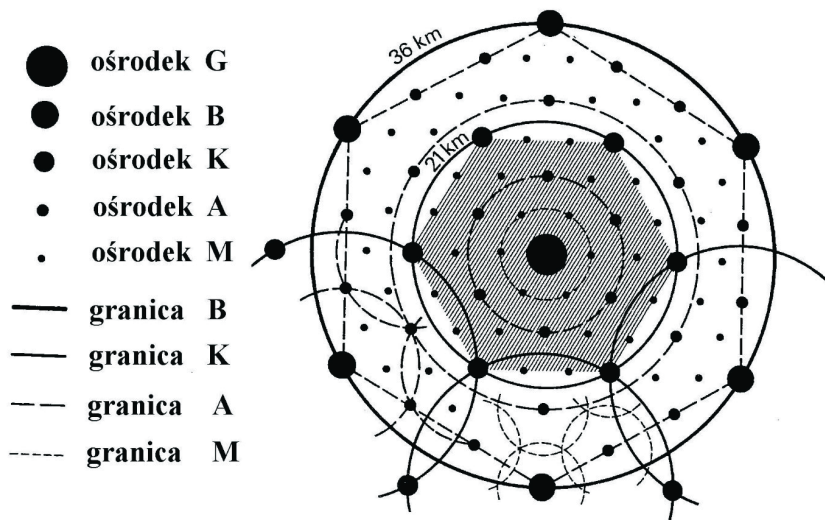
W 1989 roku Andrzej Wyrobisz opublikował artykuł poświęcony nowym koncepcjom w badaniach miast europejskich, w którym zwrócił uwagę na nikiłe zainteresowanie historyków modelami teoretycznymi stworzonymi na gruncie nauk geograficznych (Wyrobisz 1989). W kilka lat później zdziwienie w tym samym zakresie wyraził także geograf Robert Krzysztofik (2004, s. 221), aczkolwiek w międzyczasie ukazały się opracowania historyczne, jak i przede wszystkim archeologiczne, będące próbami zastosowania niektórych z tychże modeli w studiach nad przeszłością. Szczególnie jeden z nich – „miejsca/ośrodki centralne”, cieszy się wśród archeologów i historyków popularnością, rzadko wszakże nawiązują oni w swych badaniach do klasycznej teorii ośrodków centralnych (Kobyliński 1987; 1988; Valde-Nowak 1995, s. 90–95; Chudziak 1997; Moździoch 1999; 2002; Kustra 2010; Nakoinz 2010, s. 25; Müller 2010, s. 117),

a raczej do używanej od dawna w literaturze pary znaczeniowej „centrum-zaplecze” (np. Kurnatowska 1999; ostatnio Buko 2012a).

Teoria ośrodków centralnych (Central Place Theory) (CPT)

Wspólnym mianem „miejsc/ośrodków centralnych” nazywane są zatem zarówno tzw. protomiasta związane z I fazą urbanizacji, jak i miasta lokacyjne łączone z II mieszczańską fazą tego procesu (XII–XIII wiek), mimo eksponowania zasadniczych różnic między nimi. Podobnie termin ten znajduje zastosowanie dla odrębnych kategorii wyróżnianych wśród protomiast, czyli policentrycznych zespołów osadniczych położonych zarówno nad brzegami Morza Północnego i Bałtyckiego, jak i zlokalizowanych w głębi interioru (Moździoch 1999, s. 24; Müller 2010, s. 117; Piekalski 2012). Co więcej „wielofunkcyjne ośrodki/miejsca centralne” wskazuje się obecnie jako właściwszy termin niż używane dotąd „protomiasta” oraz „formy załączkowe miast”, „ośrodki wczesnomiejskie”, czy – jak ostatnio sugeruje Andrzej Buko – „ośrodki grodowo-miejskie”, które to określenia zwykło się używać w toczonej od dawna w nauce – nie tylko polskiej – dyskusji nad genezą miast w Europie Środkowej (Callmer 1994, s. 50–53; Moździoch 1999, s. 24; 2002, s. 221; Sołtyśiak 2006; 2013, s. 50–51, 61–67; Buko 2012b, s. 260).

Sytuację powyższą uznać wypada za skutek niemożności ustalenia uniwersalnej definicji „miasta” i to nie tylko w odniesieniu do średniowiecza, ale i w wszystkich pozostałych epok, której konieczność wyszczególniania – tak jak i „urbanizacji” w ogóle – kwestionuje A. Wyrobisz (1989, s. 155; por. też Piekalski 1999; 2012, s. 266–267; Buko 2012b, s. 248–250). Z drugiej zaś strony jest to efekt podjęcia funkcjonalnej analizy zjawisk zachodzących w badanym systemie osadniczym, co też doskonale wpisuje się w schemat zaproponowany w 1933 roku przez Waltera Christallera. Gwoli przypomnienia – wedle koncepcji tego niemieckiego geografa ośrodek centralny wraz z obszarem otaczającym tworzą pewną funkcjonalną całość, gdzie pierwszy z wymienionych charakteryzuje się nadwyżką znaczenia (ang. *surplus of importance*), zaś drugi tego deficytem. Ośrodek centralny stanowi centrum funkcjonalne przyległego mu terytorium, które przybiera postać heksagonu (sześciokąta), a centralność jest czynnikiem kształtującym owe terytorium. Wskutek tego centrum odgrywa rolę jądra w stosunku do otaczającej go masy, co oznacza, że jednostka osadnicza wyższego rzędu organizuje rozmieszczenie jednostek niższego rzędu (ryc. 1). Model ten podkreśla znaczenie funkcji centralnych (tzw. dóbr i usług centralnych, ang. *central goods*) w tworzeniu się więzi gospodarczych, społecznych i kulturowych między ośrodkiem centralnym a jego zapleczem. *Central goods* to dobra i usługi mające na celu zaspokajanie potrzeb skupionej wokół danego ośrodka ludności, a więc te natury administracyjno-politycznej, produkcyjnej, handlowej, kultowej, obronnej, usługowej, a także kulturalnej (kulturotwórczej) (Christaller 1933; 1963, s. 14–21).

Ryc. 1. System ośrodków centralnych według zasady rynkowej (wg Christaller 1963)
 Fig. 1. The central place system according to the principle of market (after Christaller 1963)

Początkowo propozycja W. Christallera spotkała się z krytyką, z czasem jednak doceniono przełom metodologiczny, jaki dokonał się w idiograficznej dotąd geografii dzięki stworzonej przez niego teorii (Golachowski 1971, s. 82), którą obwołano nawet fundamentem geografii osadnictwa¹. Paradoksalnie, wszelkie wysiłki zmierzające do pogodzenia sprzeczności w podstawach tej teorii przesądziły o jej żywotności w nauce zachodniej aż do lat 80. XX wieku². W Polsce wciąż powstają prace geograficzne oparte na modelu christallerowskim (np. Sokołowski 2006), będące niejako kontynuacją studiów zapoczątkowanych w końcu lat 40. XX wieku przez Karola Bromka, Jerzego Kostrowickiego oraz Kazimierza Dziewońskiego (Dziewoński 1956, s. 753; Wróbel 1963, s. II). W latach 70. minionego stulecia CPT do archeologii zachodniej wprowadził David L. Clark, ale dopiero dekadę później (przełom lat 80. i 90.) zyskała ona popularność, osiągając nawet w archeologii skandynawskiej i niemieckiej status obowiązującego paradygmatu (Nakoinz 2010, s. 251; 2012, s. 217–218).

¹ CPT została nawet obwołana „geography’s finest intellectual product” (Bird 1973, s. 105).

² Rolę opóźniającą w recepcji CPT odegrało nie tylko wydanie pracy W. Christallera w małym nakładzie i w języku niemieckim (Christaller 1933), ale zwłaszcza dość późne jej tłumaczenie na język angielski opublikowane dopiero w 1966 roku (Christaller 1966). W związku z tym CPT znano głównie z licznych omówień i w oparciu o nie prowadzono dyskusje, co zaowocowało błędnymi niekiedy interpretacjami koncepcji niemieckiego geografa (Wróbel 1963, s. I; Maik 1988, s. 24–25, przypis 19). W języku polskim ukazał się jedynie dość zgeneralizowany fragment pracy W. Christallera (1963).

Twórca zarysowanej zaledwie powyżej teorii wskazywał wielokrotnie, że „ośrodki centralne” nie muszą być wcale tożsame z miastami, stąd też zdecydowanie doradzał unikania tego określenia, podobnie zresztą, jak i „osiedla” charakteryzującego się nadmierną wieloznacznością. W zamian proponował bardziej adekwatne jego zdaniem „miejsce” (niem. *Ort*) (Christaller 1963, s. 15; 1972, s. 608), choć sam w jego stosowaniu daleki był od konsekwencji, co niejako usprawiedliwiał tym, że w odruchowej niemal konotacji „ośrodków centralnych” z „miastem” znajduje odzwierciedlenie nasza intuicyjność wiążąca „centralność” z koncentracją dóbr jaką to ostatnie oferuje (Nowosielska 1992, s. 14–16)³.

W kierunku wyznaczonym przez W. Christallera poszły modyfikacje archeologa Sławomira Moździocha, który nie ograniczył się jedynie do wyartykułowania *explicite* głównych tez teorii ośrodków centralnych, ale i podjął udaną próbę ich „zaadaptowania” dla wczesnego średniowiecza. Badacz opowiedział się za używaniem w języku polskim terminu „miejsca centralne”, jako „wierniejszym i dającym większą swobodę interpretacji” tłumaczeniem terminologii angielskiej i niemieckiej⁴. Dokonał on oto zasadniczego rozróżnienia między miejscami mogącymi pełnić pojedyncze funkcje a ośrodkami z założenia multifunkcyjnymi, których znaczenie wzrastało wprost proporcjonalnie do ilości pełnionych przezeń funkcji (Moździoch 1999, s. 22; 2002, s. 220–221). Zaproponowany podział wydaje się być o tyle istotny, że dopuszcza możliwość skumulowania przez pojedynczą jednostkę kilku funkcji centralnych (politycznych, administracyjnych czy religijnych) lub stymulowania innych (wiec, targ) przez fakt samej jej obecności, podczas gdy przykładowo źródła pisane bądź archeologiczne sugerować mogą tylko jedną z nich (Brink 1999, s. 237–239; Moździoch 2002, s. 221). Przy takim modelu sprawowania władzy trudno mówić o jakimkolwiek grodzie naczelnym domeny; hierarchię wyznaczają tutaj ośrodki rezydencjonalne władcy (Gawlas 2012, s. 42–43), które dopiero wraz z procesem centralizacji władzy i budowania państwa terytorialnego stawały się – jak należy sądzić – siedzibami lokalnych przedstawicieli władzy.

W tym miejscu dochodzimy do kwestii osiągnięcia przez badane społeczności właściwego stopnia złożoności, by móc operować w stosunku do nich terminologią i modelami takimi jak christallerowski (Collis 1986, s. 38; por. też Valde-Nowak 1995, s. 91–93; Müller 2010, s. 117; Nakoinz 2010, s. 252). Wedle W. Christallera najlepszą egzemplifikację zhierarchizowanego układu centralnego stanowią miasta średniowieczne w przeciwieństwie do dzisiejszych, dość chaotycznych struktur

³ Owa niekonsekwencja terminologiczna W. Christallera widoczna jest w późniejszych omówieniach jego teorii, gdzie „ośrodki centralne” traktuje się zazwyczaj jako synonim „miasta” (np. Golachowski 1971, s. 82–83; inaczej Sokolowski 2006, s. 42).

⁴ Warto zauważyć, że w języku niemieckim używa się dwóch określeń „miejsca centralnych” – *Zentralort* oraz *Zentralplatz*. Pierwszym posługują się zazwyczaj badacze z południowych Niemiec, natomiast drugim z północnych, co wskazuje na ich ściślejsze kontakty badawcze ze Skandynawią bądź Wielką Brytanią (Nakoinz 2010, s. 251–252).

(Christaller 1963, s. 13; 1972, s. 607). Zgadza się z tym wielu geografów, w opinii których teoria ośrodków centralnych przeznaczona jest *właśnie* dla społeczeństw feudalnych (Dziewoński 1956, s. 729; Kuciński 2004, s. 108; Krzysztofik 2012, s. 159 – tam dalsza literatura). Za bardziej predestynowane do wykształcenia miejsc o znamionach ośrodków centralnych uchodzą zatem wspólnoty określane jako wodzowskie (ang. *chiefdom*, dawniej *demokracje wojenne*), a przede wszystkim wczesnopaństwa i państwa (abstrahując tu od płynnej granicy między wodzostwem a wczesnym państwem). Za ewidentny wskaźnik poczytuje się centralizację, a co za tym idzie – hierarchię osadnictwa (Earle 1987, s. 289–290; 1991, s. 12–13; Moździoch 1999, s. 32–43; 2002, s. 222), które stanowią aksjomaty teorii wyłożonej przez W. Christallera, mimo, że nie pokusił się on o nakreślenie bodajże ogólnej definicji hierarchiczności elementów osadniczych, czy probierza ich poszczególnych poziomów (Ullman 1941, s. 858; Nowosielska 1992, s. 47).

Podczas gdy geografowie koncentrują się na samym pomiarze „centralności”, badacze zajmujący się przeszłością usiłują zazwyczaj wskazać na relacje tego zjawiska, rozumianego zwykle jako „stołeczność” z pozostałymi elementami systemu osadniczego (Krzysztofik 2012, s. 162), co okazuje się zadaniem niebywale skomplikowanym. Problem stanowi tu permanentna niekompletność bazy źródłowej, która mimo nieustannego – jeśli chodzi o archeologię – przyrostu, bywa wysuwana jako jeden z najważniejszych argumentów przeciwko stosowaniu w naukach historycznych jakichkolwiek ujęć teoretycznych stworzonych w ramach innych dyscyplin nieborykających się z niedoborem materiału źródłowego (Evans, Gould 1982, s. 276–277; Moździoch 1999, s. 23; Müller 2010, s. 117). Choć kompletność centrum i jego zaplecza nie podlega raczej dyskusji (np. Piekalski 1999, s. 349–350), za czym idzie postulat równomiernego ich rozpoznania, to potencjalne centra osadnicze w kwestionariuszu archeologa posiadają wciąż bezsprzeczne pierwszeństwo przed osadami najczęściej jedynie odnotowanymi w Archeologicznym Zdjęciu Polski jako „domniemane”⁵. Analogicznie na poziomie ponadregionalnym o wiele łatwiej przychodzi archeologom i historykom zidentyfikowanie najwyższego w hierarchii ośrodka (np. *sedes regni principales*, w przypadku źródeł archeologicznych jako indykatory traktuje się skarby, importy czy też ślady wyspecjalizowanego rzemiosła) niż stwierdzenie jego związków z elementami osadnictwa stojącymi na czele lokalnej hierarchii (np. Moździoch 2002, s. 222; Sołtysiak 2013, s. 80–81)⁶.

⁵ Zdefiniowanie czym jest wieś średniowieczna przysparza nie mniej kłopotu niż zdefiniowanie „miasta” średniowiecznego. Najkrócej, jak sugeruje Tadeusz Poklewski-Koziół, wieś średniowieczna to „wszystko to, co nie jest miastem” (Poklewski-Koziół 2011; por. też Żemigala 2011 – w obu pracach dalsza literatura).

⁶ Przynajmniej na początku badań, zwłaszcza archeologicznych, istotną rolę w identyfikacji ośrodków podejrzewanych o charakter centralny odgrywają przesłanki wielkościowe oraz formalne (Ciesielska 2012, s. 131; Sołtysiak 2013, s. 44). Walter Christaller uważał zaś, że rola ośrodka centralnego nie jest zależna od ilości jego mieszkańców, czy formy zewnętrznej, a raczej od wspomnianej wcześniej nadwyżki znaczenia w zakresie spełnianych funkcji (Christaller 1963, s. 13, 16; 1972,

Niedostatek materiałów źródłowych o metryce plemiennej i wczesnopaństwowej rekompensuje się spożytkowaniem na zasadzie retrogresji informacji wprawdzie liczniejszych, ale pochodzących z czasów późniejszych (począwszy od kolonizacji niemieckiej), co wydaje się jednak zabiegiem ryzykownym. Wystarczy przywołać *casus* przedstawionej przez Karola Buczka i Karola Modzelewskiego hipotezy o funkcjonowaniu w XII, a w głównej mierze w XIII stuleciu systemu prawa książęcego, dla którego odpowiednim narzędziem zdaje się być teoria ośrodków centralnych i to zarówno na szczeblu niższym (gród jako centrum, osadnictwo wiejskie – np. osady służebne jako zaplecze), jak i wyższym (organizacja grodowa)⁷. Szkopuł jednak w tym, że jak każda koncepcja, tak i ta nie jest pozbawiona wad, a w archeologach, zazwyczaj bezkrytycznie się doń odwołujących (ostatnio Buko 2012b, s. 260; Ciesielska 2013, s. 63), upatruje się nadziei jej weryfikacji, tj. wyjaśnienia dyskusyjnej kwestii genezy systemu państwa książęcego (Gawlas 2012; Sikorski 2012, s. 58–59; por. też Curta 2009). Wydaje się jednak, że należałoby się tu zastanowić nad możliwościami uchwycenia tego zagadnienia w materiale archeologicznym.

Według opinii S. Moździocha w państwie piastowskim dopiero wraz z wprowadzeniem systemu kasztelanii na znaczeniu w tak stworzonej sieci osadniczej, zyskiwała christallerowska zasada komunikacyjna (*Verkehrsprinzip*) (Moździoch 2002, s. 222–223), zgodnie z którą najkorzystniejsza lokalizacja ośrodków osadniczych to taka, gdy „możliwie dużo miejscowości [...] leży na linii komunikacyjnej, łączącej w sposób możliwie najtańszy ośrodki najważniejsze” (Christaller 1963, s. 63–64, ryc. 3)⁸. Kontrola transportu poprzez przymus drożny czy prawo składu miały zapewnić wówczas regularność ciągów komunikacyjnych, co też przemawiać ma na korzyść aplikowania modelu W. Christallera w badaniach nad średniowieczem. W okresie wcześniejszym – wczesnopaństwowym – obowiązującą wytyczną rozmieszczenia osadnictwa miała być zasada administracyjna (inaczej wyodrębniania, niem. *Absonderungsprinzip*), której celem było stworzenie „okręgów administracyjnych o podobnej powierzchni i zbliżonej ilości mieszkańców, z centrum w postaci poważniejszego ośrodka centralnego i granicach, przebiegających przez tereny malejącej gęstości zaludnienia” (Christaller 1963,

s. 608). Szczeble hierarchiczne w jego modelu cechuje postęp geometryczny, toteż dobra i potrzeby rzadziej występujące i bardziej wyspecjalizowane mogą być dostępne w ośrodkach centralnych coraz to wyższego rzędu o odpowiednio większym promieniu obsługi (Golachowski 1971, s. 83; Kuciński 2004, s. 117). Dobrym przykładem jest tu Malbork, który pod względem zaludnienia należał do miast przeciętnych w państwie zakonnym (2–5 tys. mieszkańców), ale w latach 1309–1457 pełnił funkcję jego stolicy (Krzysztofik 2012, s. 196).

⁷ Tak w CPT, jak i systemie prawa książęcego posłużono się podobnym kryterium – średnim dystansem jaki można pokonać pieszo lub wozem w ciągu jednego dnia, czyli około 25–30 km (Christaller 1963, s. 66, 70; Modzelewski 2000, s. 17), co w osadniczych badaniach mikroregionalnych może teoretycznie wyznaczyć ich zasięg geograficzny.

⁸ Zasadę tę wykorzystano w studium archeologicznym nad domniemanym szlakiem komunikacyjnym, który prawdopodobnie w XI stuleciu łączył Kujawy z Prusami (Chudziak 1997).

s. 68, ryc. 6). Walter Christaller, a za nim inni geografowie opisują ową regułę jako najważniejszy czynnik centrotwórczy posiadający pierwszorzędne znaczenie w kreacji podstawowego układu ośrodków centralnych (Christaller 1963, s. 71–72; Krzysztofik 2012, s. 16, 165). Pozostałe funkcje centralne miałyby tutaj charakter wtórny w stosunku do funkcji politycznej, zarówno świeckiej, jak i kościelnej (Piekalski 2012, s. 269). Zdaniem S. Moździocha układ ten, w którym jednostki jednego rzędu podporządkowane są jednoznacznie ośrodkom wyższego rzędu, najlepiej opisuje sieć piastowskich okręgów grodowych, przy czym kładzie on tu szczególny nacisk na kontrolę wymiany (Moździoch 2002, s. 220–225).

Do niemniej ważnych czynników sprzyjających wykreowaniu miejsca centralnego należą tymczasem także funkcje transportowe, którym – a raczej ich ograniczeniom – w tym zakresie R. Krzysztofik przypisuje o wiele istotniejsze znaczenie, zwłaszcza dla okresu feudalnego (średniowiecznego), kiedy decydowały one o domknięciu zapleczy na różnych poziomach hierarchii (Krzysztofik 2012, s. 158, 170). Zgadza się to poniekąd z obserwacjami archeologów i historyków, którzy wskazują na położenie Wielkopolski z dala od szlaków handlowych i wyjaśniają podjęte przez Piastów podboje terytorialne chęcią włączenia się w handel interregionalny (Tymowski 2008, s. 273–274 – tam dalsza literatura). Jednakże obie powyższe zasady, komunikacyjna i administracyjna, wraz z trzecią – rynkową (inaczej zaopatrzeniową, niem. *Versorgungsprinzip* lub *Marktprinzip*), „występują [...] zwykle we wspólnym powiązaniu, walcząc o przewagę” (Christaller 1963, s. 72). Zasada komunikacyjna nie jest tu faktycznie działającą siłą, a raczej „liniowo pracującym czynnikiem”, a więc zasadą w mniejszym lub większym stopniu zawsze odciskającą swe piętno na systemie osadniczym (Ullman 1941, s. 860). Z uwagi na to, jak i przede wszystkim na ekspansywny (sklasyfikowanym nawet jako „drapieźny” – Tymowski 2008, s. 274) charakter tworzenia struktur państwa piastowskiego (np. Kurnatowska 2000) należałoby wskazać na znaczenie komunikacji lokalnej/regionalnej dla przebiegu tego procesu, gdyż „władza centralna przy braku środków komunikacyjnych nie mogła być sprężystą” (Piekosiński 1883, s. 18; por. też Wyrobisz 1989, s. 156) oraz odróżnić ją zdecydowanie od komunikacji ponadregionalnej (o rozróżnieniu obu pojęć – Siemianowska 2013).

U podstaw teorii ośrodków centralnych legła koncepcja *homo economicus*, postulująca racjonalne postępowanie jednostek ludzkich (konsumentów i producentów) w przestrzeni ekonomicznej dążących do maksymalizacji zysków. Tym samym klasyczna CPT pomija wszelkie inne działania pozarynkowe istotne tak z ekonomicznego, jak i społecznego punktu widzenia (Maik 1988, s. 25–27), w następstwie czego wdrożenie jej wytycznych uchodzi za zabieg iście problematyczny w studiach nad współczesnym nawet społeczeństwem (Malisz 1981, s. 105–106; Kuciński 2002, s. 125–126; Sokołowski 2006, s. 13). Wobec tego słusznie wzbudza sprzeciw kwestia jej przydatności w badaniach nad społecznościami, których światopogląd określany jest generalnie jako tradycyjny, a więc akcentuje się przede wszystkim

pozaekonomiczne motywy działań ludzkich (*homo symbolicus*, czy *magicus*) (ostatnio Ciesielska 2012, s. 316–322 – tam dalsza literatura). Wyjściem okazuje się tu być na przykład uwzględnienie funkcji kultowych badanych elementów systemu osadniczego, ale również znaczenia „czynnika magicznego” wpływającego niewątpliwie na jego postać. Postępowanie takowe nie należy oczywiście do łatwych, co rodzi zrozumiałe sceptyczne wobec niego podejście badaczy, niemniej skłania do podejmowania prób zrozumienia niegdysiejszego wartościowania przestrzeni, a co za tym idzie – stref mniej lub bardziej obciążonych pozytywną bądź negatywną waloryzacją (np. Rączkowski, Nowakowski 2002).

Taka procedura badawcza implikuje zerwanie z najczęściej bodaj krytykowanym – bo najbardziej odbiegającym od rzeczywistości – punktem omawianej teorii, mianowicie z tzw. przestrzenią izotropową, a więc jednorodną, „niezakłóconą” przez elementy historyczne, fizyczno-geograficzne, zwartą pod względem politycznym i administracyjnym, taką w której wszelkie zasoby (również ludzkie) rozmieszczone są równomiernie, co decyduje o jej samowystarczalności. Wyłącznie powierzchnia spełniająca owe warunki powinna pokryć się wzmiankowanymi uprzednio heksagonami, a takowy zabieg modelujący tak W. Christaller, jak i autor modyfikacji teorii ośrodków centralnych przeznaczonej dla społeczeństw industrialnych – August Lösch, uważali za jak najbardziej wskazany i poprawny w sytuacji, gdy zmierza się do zrozumienia generalnych tendencji, wyjaśnienia rozwoju i podjęcia trudu prognozowania zjawisk (Ullman 1941, s. 858; Lösch 1938, s. 72–73; 1961, s. 80; Christaller 1972, s. 608).

Wszelkie zatem zarzuty o nierealność, a nawet „mityczność” (Sherratt 2006, s. 1) przestrzeni w teorii ośrodków centralnych można uznać za niezrozumienie idei jaka przyświecała jej autorowi (jak też A. Löschowi), który wbrew dość powszechnym opiniom doskonale zdawał sobie sprawę z różnorodności otaczającego świata. Idealna geometryczna siatka osiedli oparta na sześciobokach nie stanowi sedna teorii W. Christallera, to jedynie czynnik modelujący, co sprawia, że nie należy koncentrować się na mechanicznym dopasowaniu badanych zjawisk do tego schematu przestrzennego, co zarzucił archeologom Timothy C. Champion (2005, s. 3; por. też np. Kustra 2010). Trzeba raczej skupić się na analizie i „hierarchii funkcji”, czyli na hierarchicznym zróżnicowaniu ich zasięgu terytorialnego (Wróbel 1963, s. IV–V), jak również na badanej rzeczywistości społecznej (Champion 2005, s. 3). Za ilustrację posłużyć tu może rekonstrukcja domniemanego szlaku komunikacyjnego jaki prawdopodobnie prowadził w XI stuleciu z Kujaw do Prus, w której odwołano się wprawdzie do christallerowskiej zasady komunikacyjnej, ale odtworzony ciąg nie uzyskał przebiegu prostoliniowego, wprost przeciwnie – łamany, co należy uznać za rezultat nierównomiernego zasiedlenia omawianego terytorium (nieciągłości średniowiecznej sieci ekonomicznej i osadniczej) (Chudziak 1997; por. też Kuciński 2004, s. 22; Sindbæk 2009, s. 98). W pewnym sensie odwołano się tu – acz nieświadomie – do modyfikacji teorii W. Christallera i A. Löscha,

dokonanej przez Waltera Isarda, który uwzględnił niejednolity rozkład populacji skoncentrowanej w ośrodkach centralnych i obszarach ich obsługi (Isard 1956, s. 270–273).

Jedynym obszarem wchodzącym obecnie w obręb państwa polskiego, który w najwyższym stopniu zbliża się do modelu Christallerowskiego, są Warmia i Mazury zajmowane dawniej przez zakon krzyżacki. W przeciwieństwie na przykład do Wielkopolski, gdzie akcję lokacyjną przeprowadzano w dość „swobodny” sposób, w państwie zakonnym realizowano ją według wyraźnych zasad strategii polityczno-ekonomicznej. Wskutek tego terytorium pruskie pokryło się dość równomiernie oddalonymi (od kilkunastu do dwudziestu kilku kilometrów) miastami, przy czym – co charakterystyczne – były to miasta duże i średnie (nie najmniejsze) bezpośrednio nadrzędne w stosunku do sieci osad wiejskich (Krzysztofik 2005, s. 289; 2012, s. 191–198).

Ośrodki bramne/miasta-wrota (Gateway Cities)

Za najbardziej jaskrawy przykład ekscentrycznej lokalizacji ośrodków o funkcjach centralnych uznać należy ośrodki/miasta portowe, które siłą rzeczy nie mogą znajdować się w geometrycznym centrum przyległego terytorium; ich istotę wszak stanowi położenie na styku lądu i morza (Wyrobisz 1989, s. 157). Zagadnienie to próbowano rozwiązać umieszczając ośrodki portowe w obrębie pół-heksagonów, co jednak okazało się zawodne. Twórca CPT, aczkolwiek zauważał, że „ośrodek centralny nie musi mieć właściwie położenia centralnego” (Christaller 1963, s. 17), zignorował owe typy osadnictwa chcąc uczynić swą teorię bardziej spójną i przejrzystą⁹. W rezultacie przez wiele lat ośrodki zlokalizowane ekscentrycznie traktowano na ogół jako „przypadki specjalne” oraz swego rodzaju aberrację od teorii ośrodków centralnych. Mimo to w latach 60. XX wieku w nauce zachodniej pojawiały się prace geografów starających się wykazać, że jest wprost przeciwnie. Ich poglądy nie cieszyły się jednak popularnością wśród badaczy genezy miast, którzy traktowali je jako krytykę dominującej wówczas teorii ośrodków centralnych (Krzysztofik 2004, s. 213; 2012, s. 265–266)¹⁰.

Zdecydowana zmiana nastąpiła po opublikowaniu przez Andrew F. Burghardta artykułu, w którym przypomniał on nie tylko termin ukuty przez R. C. McKenziego w 1933 roku, ale rozwijając jego pomysł podjął próbę stworzenia ogólnej

⁹ Doskonale ujął rzecz James H. Bird stwierdzając, iż takie podejście było „zamieceniem problemu pod dywan central place theory” (Bird 1973, s. 110), chociaż zauważyć trzeba, że W. Christaller nosił się z zamiarem opracowania teorii ośrodków peryferyjnych (*theory of peripheral places*), która jak należy się domyślać stanowiłaby dopełnienie teorii ośrodków centralnych (Christaller 1972, s. 610).

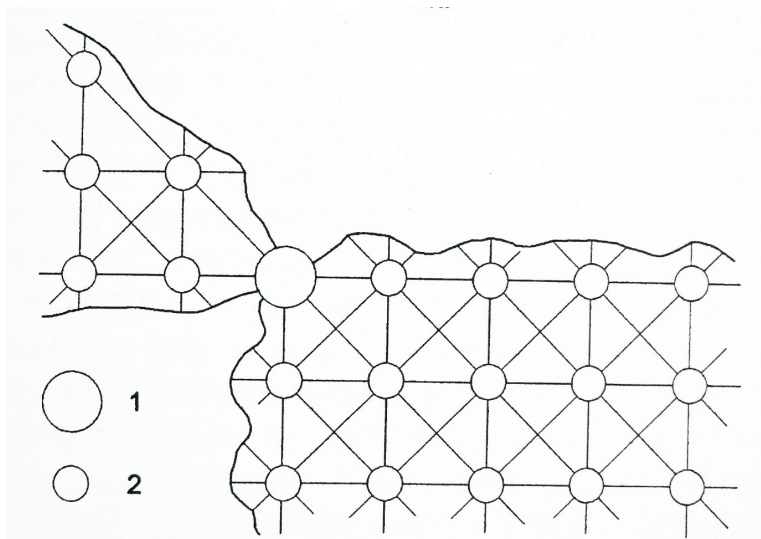
¹⁰ Podobnie w polskiej geografii zauważono istotną rolę stykowych ośrodków, którym nadawano rozmaite określenia, na przykład „kordony miast” (L. Sawicki), „układ łańcuchowy” (W. Rewieńska), „miasto o położeniu podprzełęczowym” (M. Kielczewska-Zaleska), „miasta pomostowe” (L. Kosiński, A. Jelonek), czy „miasta na granicy fizjograficznej” (M. Janiszewski) (więcej – Krzysztofik 2012, s. 270–271).

definicji ośrodków ulokowanych w miejscach określanych dotąd w literaturze właśnie jako „specyficzne” (Burghardt 1971). O istocie miast-wróć (*gateway cities*), bo o nich tu mowa, przesądzało nie tylko peryferyjne względem danego terytorium położenie, ale i doniosłe znaczenie powiązań dalekosiężnych, przy jednoczesnym funkcjonowaniu lokalnych (czyli odwrotnie niż w przypadku CPT). Ośrodek określany jako bramny stanowi zatem wejście i wyjście do/z jakiegoś regionu (niedomkniętego); zaś jego zaplecze przybiera nieregularną formę, zazwyczaj wydłużoną, o czym wspomniano uprzednio, a z czego zdawał sobie sprawę W. Christaller (1963, s. 42). Miasta-wrota kształtują się w strefie kontaktowej między dwoma różnymi homogenicznie obszarami o innej intensywności lub typach produkcji, służąc *eo ipso* jako zwornik łączący różne strefy gospodarcze, geograficzne czy polityczne (ryc. 2) (Burghardt 1971, s. 269–270; Krzysztofik 2004; 2012, s. 267).

Za typowe miasto-klamrę wczesnego średniowiecza, spinającą obszary rolnicze, leśne oraz stepowe, uznaje się Kijów (Wyrobisz 1989, s. 160), ale funkcje takie przypisać można również innym ówczesnym ośrodkom, na przykład tym zlokalizowanym nad brzegami Morza Północnego i Bałtyckiego (Sołtysiak 2013), poza tym nadbużańskiemu Drohiczynowi (Skrzyńska-Jankowska 2004¹¹), czy Kałdusowi (Chudziak 2003). Być może takową funkcję wrót otwierających Europę Zachodnią pełniły również położone na Półwyspie Jutlandzkim Ribe oraz Hedeby (Jansen 1985, s. 194, 201). W późnośredniowiecznej Europie miasta-wrota dostrzec można w ośrodkach hanzeatyckich w rejonie mórz północnych, a także w Lublinie pośredniczącym od XIV wieku w kontaktach polsko-litewskich (Rodzół, Wojtanowicz 2011, s. 206–208). Chyba jednak najbardziej wyraziste tego rodzaju ośrodki miejskie istniały w okresie nowożytnym; był to przede wszystkim Gdańsk, największy port w ówczesnej Polsko-Litwie, który wraz z Elblągiem i Królewcem zaburzał odnotowany wcześniej centralnie skonstruowany system osadniczy państwa zakonu krzyżackiego w Prusach (Wyrobisz 1989, s. 160; Krzysztofik 2009, s. 66–71).

Położenie stykowe może być wypadkową działań nawet kilku czynników, niemniej zasadnicze znaczenie, zwłaszcza dla wczesnych faz osadnictwa, zdają się mieć te natury geograficznej – brzeg morza lub przedpole gór. Miasta-wrota tworzą się przeważnie w miejscach kluczowych dla transportu, czyli na przykład w punktach węzłowych lub przeładunkowych, które sprzyjały także kontroli przepływu ludzi i dóbr (Burghardt 1971, s. 281–282). Nacisk na ów aspekt komunikacyjny i będącą jego wynikiem strukturę ludności zaangażowaną w obsługę transportu jest tym, co różni zdecydowanie ośrodki bramne od terminu *ports of trade*, wprowadzonego do nauki przez Karla Polanyi’ego dla określenia punktów pogranicznych i nadmorskich odgrywających poważną rolę w wymianie

¹¹ Według autorki prawdopodobne wydaje się pochodzenie nazwy Drohiczyzna od drogi, co związane byłoby z funkcją handlową ośrodka i jego lokalizacją na szlaku dalekosiężnym; jednak nie podaje ona źródła tej informacji (Skrzyńska-Jankowska 2004, s. 293).

Ryc. 2. Model miast-wróć według A. F. Burghardta. 1 – miasto-wrota, 2 – inne ośrodki (centralne, wyspecjalizowane) (wg Krzysztofik 2012)

Fig. 2. Gateway city model according to A. F. Burghardt. 1 – gateway city, 2 – other cities (central, specialized) (after Krzysztofik 2012)

(Polanyi 1963), chętnie stosowanego w odniesieniu do ośrodków wczesnomiej-
skich rozwijających się we wczesnym średniowieczu na wybrzeżach Bałtyku
(Bogucki 2004).

Jak słusznie zauważył przywoływany na początku A. Wyrobisz (1989, s. 159;
por. też Krzysztofik 2004, s. 224), a co uszło uwadze Kenneth'a G. Hirtha, który
wprowadził omawianą koncepcję do archeologii (Hirth 1978), aspekt komunika-
cyjny/transportowy wiąże *gateway city theory* z ustaleniami Charlesa H. Cooley'a.
Ów wybitny socjolog amerykański, opierając się zresztą na jeszcze wcześniejszych
obserwacjach antropogeografa Friedricha Ratzla, wskazał na konieczność zaist-
nienia podczas transferu dóbr przerwy handlowej (stąd *break in transportation
theory*). Konstatacja ta dotyczyła nie tylko przekraczania granic państwowych czy
naturalnych, ale przede wszystkim punktów, gdzie dochodziło do styku różnych
rodzajów komunikacji (Cooley 1894, s. 91–98), która to właściwość postrzegana
jest jako znamienita dla początkowych faz rozwoju systemów transportowych. Nie
istniała jeszcze wówczas możliwość zbyt swobodnego wyboru środka transportu
(Berezowski 1975, s. 24; Krzyżanowski 1957, s. 302), co w konsekwencji sugeruje
by traktować sieć komunikacyjną i towarzyszącą jej infrastrukturę jako mniej lub
bardziej zintegrowany system (Semple 1899, s. 236; szerzej – por. Westerdahl 2000).

Owe spostrzeżenie o wzajemnym dopełnianiu się (komplementarności)
ciągów komunikacyjnych zdaje się posiadać szczególną wartość także dla badaczy
przeszłości, ponieważ punkty zmiany środków transportu generują zazwyczaj

powstanie specyficznej struktury zawodowej związanej właśnie z obsługą transportu, co dostrzegali twórcy teorii ośrodków centralnych (Cooley 1894, s. 92–93; Christaller 1963, s. 14; Burghardt 1971, s. 284). Na ślady funkcjonowania takiej wyspecjalizowanej grupy ludności, którą K. G. Hirth określił jako *gateway community* (Hirth 1978), a powołujący się na niego Michał Sołtysiak „wspólnotą punktu kontaktowego” (Sołtysiak 2013, s. 52)¹², zdają się wskazywać niektóre źródła pisane, zwłaszcza te informujące o przewozie, przeprawach, brodach, karczmach, na przykład taryfa pomnichowska z XII wieku rozpatrywana przez Henryka Samsonowicza (1974, s. 294), jak również *casus* Gotlandii (Samsonowicz 1996, s. 62–65; por. też Semple 1899, s. 240, 245)¹³.

Nie zawsze jednak tego typu punkty kontaktowe łączyły terytoria na tyle odmienne, aby za każdym razem przerwę w transporcie utożsamiać z funkcją wrót. Obie cechy zawierały się zapewne w przewłokach, a zdaniem Christera Westerdahla korzystanie z owych udogodnień należało do powszechnych w każdej epoce i w niemal każdym miejscu¹⁴. Obecnie możemy jedynie domyślać się skali tego zjawiska w oparciu o nieliczne wzmianki pisane, toponimię czy rzadziej wyniki badań archeologicznych, co sprawia, że zazwyczaj nie spotyka się ono z należną mu uwagą (Westerdahl 1996; 2006; Sherratt 2006).

Rola miast-wróć nie ogranicza się wszakże tylko do ośrodków nadmorskich, na których ze względu na postęp technologiczny koncentrują się badania nad współczesnymi funkcjami bramnymi; w kontekście historycznym warto wspomnieć o tzw. wrotach osadniczych (*settlement gates*), podrzędnych w stosunku do wrót gospodarczych omówionych powyżej (*economic gates*). Z dzisiejszego punktu widzenia o nich właśnie pisał R. C. McKenzie, używając terminu *gateway cities* dla objaśnienia charakterystycznego typu miast powstających wraz z osadnictwem postępującym w XVIII–XX-wiecznej Ameryce Północnej, lokujących się między dwoma terytoriami, dla których stanowiły miasta wyższego rzędu. Wrota osadnicze związane są z osadnictwem pionierskim, ale są też charakterystyczne dla szerszych akcji kolonizacyjnych i osadniczych, gdy pojawia się cały sektor instytucji lub osób podejmujących się tego zadania na nowo pozyskanych terenach (Krzysztofik 2004, s. 221; 2013, s. 265).

Osadniczy rodzaj ośrodków bramnych ewokuje mieszczańską fazę urbanizacji ziem polskich rozpoczętą w XII–XIII stuleciu (Piekalski 2012, s. 271) i w tym

¹² Co ciekawe K. G. Hirth operuje jedynie określeniem *gateway community*, mimo, że powołuje się na artykuł A. F. Burgharda, posługującego się terminem *gateway cities*, natomiast u M. Sołtysiaka nazwa „miasto/ośrodek bramny” nie pojawia się wcale.

¹³ Ze względu na charakter wczesnośredniowiecznej żeglugi morskiej prowadzonej wzdłuż wybrzeży, a w związku z tym zaistnieniem konieczności przerwy w transporcie (choć H. Samsonowicz nie powołuje się tu na samą koncepcję), Gotlandia stała się przystankiem, a wkrótce i centrum handlowym na trasie najpierw wikingów, a następnie kupców niemieckich zmierzających na tereny północnej Rusi.

¹⁴ Por. zbiór artykułów zawartych w tomie „The significance of portages”.

kontekście za wrota osadnicze można uznać przykładowo pierwsze lokacje miast, przeprowadzone na Śląsku w początkach XIII wieku, związane przede wszystkim z zasiedleniem terenów leśnych w strefach pogranicznych i centrum tej dzielnicy (Czaja 2003, s. 59). Podobnie funkcję miast-wrót czasowo lub też stale pełniło wiele miast zakładanych przez zakon krzyżacki „na surowym korzeniu” bądź na słabo zasiedlonych obszarach pruskich, zwłaszcza wschodnich (Krzysztofik 2000, s. 196–197). Co ciekawe, nie musiały to być koniecznie ośrodki nowe; za *settlement gateway* uznać można w XIII–XIV wieku Poznań, który był w owym czasie największym ośrodkiem koncentrującym fale osadnicze z obszarów śląskich i niemieckich, przemieszczające się dalej na wschód i północny wschód. Tym sposobem Poznań już w XIII stuleciu zdominował centrum, za jakie należy uważać Gniezno (Krzysztofik 2012, s. 304–305).

Model miast bramnych nie wyklucza obok handlu i transportu możliwości wystąpienia z czasem instytucji rządowych, kulturalnych czy religijnych choć z reguły *gateway cities* najpierw przeżywały prawdziwy boom, później zaś okres stagnacji. Opcja ta zakłada ich ewolucję w central places, co prawda zwykle wielofunkcyjnych, ale z dominacją zajęć rzemieślniczych, chociaż zaobserwować można też ich przekształcenie w ośrodek o charakterze wybitnie wyspecjalizowanym (Burghardt 1971, s. 282, 284; Wyrobisz 1989, s. 159–160; Krzysztofik 2004, s. 221). Proces ten zachodzi, gdy obszar obsługi takiego ośrodka jest duży, a produktywność wystarczająca, aby utrzymać jego centralny charakter; spory wpływ na awans mają także funkcje administracyjne. W przypadku gdy miasto-wrota nie potrafi wyzyskać nowych możliwości rozwoju, po utracie funkcji bramnych zupełnie traci ono na znaczeniu (Krzysztofik 2012, s. 263, 275; por. też – Wąsowiczówna 1957, s. 433). W związku z tym wyróżnikiem tego rodzaju osiedli jest ich tymczasowość funkcjonalna, co odróżnia je zasadniczo od „statycznych” *central places*, choć wyjątkiem od reguły mogą tu być porty zachowujące funkcje bramne na dłuższy czas (Krzysztofik 2012, s. 264).

Teoria miast typu system-sieci (network system)¹⁵

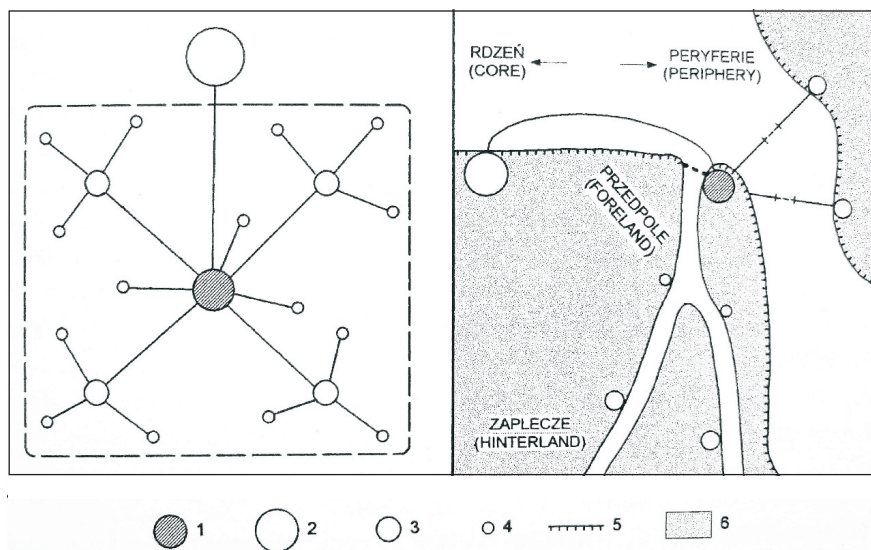
Koncepcja miast bramnych to element składowy innej, alternatywnej wobec ośrodków centralnych teorii miast typu system-sieci, zaproponowanej przez Paula M. Hohenberga i Lynn Hollen Lees (1985) w podjętej przez nich próbie wyjaśnienia fenomenu europejskiej urbanizacji. Podobnie jak *gateway cities theory*, tak i *system network theory* zwraca uwagę na niejednorodność przestrzeni przyrodniczej i antropogenicznej, a zatem inaczej niż w samowystarczalnym ujęciu W. Christallera jest tu miejsce na kontakty dalekosiężne, którym wspomnieni autorzy przyznali przewodnią rolę w rozmieszczeniu i hierarchii miast na danym terytorium (Krzysztofik 2009, s. 11–12; 2012, s. 225). Szczególnie

¹⁵ O dyskusyjności polskiego tłumaczenia *network system* – por. Krzysztofik 2009, s. 10.

akcentuje się interakcje, zarówno pośrednie, jak i bezpośrednie, które w ujęciu socjologicznym tworzą sieci społeczne, gdzie każda jednostka odgrywa rolę węzła (Orser 2005, s. 78–79). W *network system* miasto stanowi węzeł (*node* lub też *vertex* – wierzchołek) w sieci (*links* – połączenia) wzajemnie połączonych ośrodków, a więc o ich lokalizacji nie rozstrzyga jak w modelu W. Christallera centralność (*centrality*), a węzłowość (*nodality*). W ramach tak zbudowanego systemu regiony o wyższym z reguły zaawansowaniu procesów społeczno-ekonomicznych, zwane rdzeniami (*core*) wysyłają impulsy popytu do tzw. peryferii (*periphery*), czyli stref brzeżnych podlegających interakcjom tej strefy rdzeniowej. Między nimi wyjątkową pozycję zajmuje ośrodek umiejscowiony krańcowo na przedpolu z którejś z tych stref, pełni on bowiem funkcję uprzednio rozpatrywanych wrót. Co więcej, obie główne strefy, rdzeniowa i peryferyjna, posiadają własny obszar przedpola (*foreland*) i zaplecza (*hinterland*) (ryc. 3).

Odmienny niż u W. Christallera jest tu również przepływ informacji i dóbr; w systemach-sieciach nie ma on jedynie charakteru jednokierunkowego i wertykalnego uzależnionego od struktur uporządkowanych hierarchicznie. W tym modelu ważniejsze są powiązania horyzontalne, a więc polityczne, ekonomiczne i społeczne, które utrzymują „ciało społeczne”, niemniej jednak umożliwia on ujęcia tak synchroniczne, jak i diachroniczne (Orser 2005, s. 86–87). Owe zależności nie oznaczają bynajmniej, że wszystkie elementy tak zbudowanej sieci są ze sobą połączone, teoretycznie do kontaktu nie powinno dojść między zapleciami obszarów rdzeniowych i peryferyjnych. Podczas gdy w przypadku CPT mieliśmy do czynienia z miastem targowym, tutaj wyróżnik stanowi typowe miasto kupieckie z przemożną rolą kupców i bankierów, którzy mają wpływ także na kwestie polityczne, jako że są zainteresowani w zawieraniu strategicznych sojuszy chroniących i rozwijających ich interesy, co znajduje wyraz w nieformalnej kontroli lub nawet swoistego rodzaju imperialnej hegemonii. Tym samym oddziaływanie poszczególnych miast zyskuje na elastyczności, a zasięgi ich wpływów cechuje nieregularność i dynamika, której brakowało w teorii ośrodków centralnych (Krzysztofik 2009, s. 11–13; 2012, s. 225–226). Najwyżej stojące w hierarchii miasto (np. nowożytny Gdańsk) nie jest ostatnim w łańcuchu interakcji, pośredniczy ono w wymianie między całym systemem ośrodków o mniejszym znaczeniu położonych w strefie *hinterland* a innymi najwyżej stojącymi w hierarchii rejonu *coreland* (Krzysztofik 2012, s. 226).

Dzięki zmienności interakcji, jak również wodno-lądowemu systemowi komunikacyjnemu możliwym staje się pominięcie w dystrybucji i wymianie całego szeregu miast pośrednich, które z pewnością uczestniczyłyby w tym procesie, gdybyśmy wzięli pod uwagę teorię ośrodków centralnych skomunikowanych jedynie ciągami lądowymi (np. rekonstrukcja domniemanego szlaku Kujawy–Prusy; Chudziak 1997). Wreszcie zawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów rzutuje na wielokulturowość ośrodków, podczas, gdy jedynie powiązania regionalne stanowią

Ryc. 3. Powiązania międzymiejskie miasta w dwóch rozważanych układach lokalizacyjnych miast – teorii ośrodków centralnych i modelu miast typu system-sieci. 1 – lokalizacja wybranego, rozważanego miasta w układzie (sieci), 2 – najważniejsze miasto w danym układzie, 3 – mniejsze lub niżej sytuowane w hierarchii miasta układu (sieci), 4 – najmniejsze lub najniżej sytuowane w hierarchii miasto układu (sieci), 5 – wybrzeże morskie, 6 – obszar lądowy (wg Krzysztofik 2012)

Fig. 3. Interurban links for a city in two urban systems – central place system and network system. 1 – system in question, 2 – major center, 3 – lesser city in urban network, 4 – small town in urban network, 5 – coastline, 6 – land areas (after Krzysztofik 2012)

o raczej homogenicznym obliczu ośrodków centralnych W. Christallera (Meijers 2007, s. 246–249; Krzysztofik 2009, s. 11–14; 2012, s. 224–228).

Przywoływany uprzednio R. Krzysztofik, jako odpowiedni dla zastosowania modelu systemów-sieci w badaniach nad miastami, wskazał dopiero wiek XV, a właściwie uzyskanie przez Polskę dostępu do morza i będący tego następstwem rozwój handlu z zachodnią Europą, jak również z działalnością Hanzy. Wcześniejsze stulecia – XIII i XIV – jako przejściowe cechowały wedle jego opinii tylko pewne symptomy charakterystyczne dla późniejszego okresu (Krzysztofik 2005, s. 390; 2009, s. 25; 2012, s. 159–160). Kupcy hanzeatyccy już od 2. połowy XII wieku podejmowali ekspansję handlową na wschodnie wybrzeża Morza Bałtyckiego, poszukując dojsć do rynków lokalnych i osiadając w tutejszych gminach handlowych. Zazwyczaj w literaturze przedmiotu podkreśla się znaczenie prowadzonego przez nich handlu dalekosiężnego dla urbanizacji południowych i wschodnich wybrzeży bałtyckich oraz rozpowszechnienia tu, głównie w XIII stuleciu, modelu „miasta zachodnioeuropejskiego” oraz tzw. kultury hanzeatyckiej,

zainspirowanej północno-zachodnioeuropejską kulturą miejską. Ostatnio wskazuje się także na dążenie dolnoniemieckich rodzin mieszczańskich do zrobienia kariery politycznej i uzyskania awansu do stanu rycerskiego, jako nie mniej ważny czynnik w transformacji zachodzącej wówczas na wybrzeżach bałtyckich. Większy ich wpływ na umiastowienie zauważyć można na terenie Inflant, stanowiących bramę do surowców oferowanych przez Ruś, niż na obszarze gałęzi pruskiej zakonu krzyżackiego w Prusach, gdzie przeważało wzmiankowane dotychczas i wciąż uchwytnie centralne rozplanowanie osadnictwa (Czaja 2005).

W związku z powyższym za kryterium rozstrzygające o „umiastowieniu”, czyli powstaniu i istnieniu *sensu stricte* miast oraz ich wzajemnym położeniu i rozmieszczeniu w czasoprzestrzeni, uznają zwykle geografowie przesłanki prawno-administracyjne – nadanie przywileju lokacyjnego (Kuciński 2002, s. 106–107; Krzysztofik 2005, s. 383–384; 2012, s. 21–25, 159), a więc inaczej niż patrzący z perspektywy „długiego trwania” (franc. *la longue durée*) historycy i archeolodzy, którzy dostrzegają procesualny, acz nie zawsze – jak się ostatnio wskazuje – ewolucyjny, charakter urbanizacji (Piekalski 1999, s. 351; Urbańczyk 2002 – tam dalsza literatura; Sołtysiak 2013, s. 49). Model miast typu system-sieci można zapewne odnieść także do okresu wcześniejszego, a więc do działalności nadmorskich ośrodków wczesnomiejskich, przywoływanych dotychczas kilkakrotnie, chociaż w stosunku do nich dysponujemy jedynie ułamkowymi informacjami pochodzącymi ze źródeł pisanych (np. o kupcach pomorskich trudniących się również piractwem), podczas gdy archeologiczne wskazują jednoznacznie na ich znaczenie w wymianie interregionalnej. Podobnie, jak później Hanza, pełniły one rolę pośrednika w kontaktach między zachodnią Europą a interior, gdzie rozwijało się państwo piastowskie (Łosiński 2008a – tam dalsza literatura). Jednak jak przekonuje Ulrich Müller, brak rozróżnienia przez autorów koncepcji network system między agents żywymi i nieożywionymi otwiera furtkę i dla archeologów, którzy mogą tym samym skoncentrować się na artefaktach jako świadectwie interakcji (Müller 2010, s. 118).

Teoria systemów-światów (World-System Theory) (WST)

Zarówno w odniesieniu do ośrodków wczesnomiejskich, jak i miast zaangażowanych w handel hanzeatycki, zlokalizowanych w obrębie Morza Bałtyckiego, używa się na ogół pojęcia „nadbałtycka/bałtycka strefa gospodarcza”, uwypuklającego szereg wzajemnych powiązań o charakterze głównie gospodarczym, zogniskowanych w basenie „morza śródziemnego północy” (np. Samsonowicz 1996; Łosiński 2008b). Dyskusyjnym zagadnieniem jest tu możliwość wykorzystywania wcześniejszych tradycji miejsc handlowych oraz stworzonych przez nich sieci, stąd też U. Müller proponuje, aby w stosunku do ośrodków nadmorskich wiązanych z działalnością Hanzy, a funkcjonujących w XII–XIII wieku,

zamiast określenia „miasto hanzeatyckie” używać bardziej jego zdaniem adekwatnego pojęcia „portów” (*seaports*) (Müller 2010, s. 116–117; por. też Samsonowicz 1996; Jagodziński 2004).

W obu przypadkach mamy do czynienia ze wspólnotą „interesów” gospodarczych, których główną oś stanowiło *mare claustrum*, a mianowicie Bałtyk wraz z dopływami zapewniający przepływ ludzi, towarów i idei (Mączak, Samsonowicz 1964, s. 198). Tak szeroko pojęte interakcje społeczne stanowią również punkt wyjścia dla teorii stworzonej przez Immanuela Wallersteina, socjologa, historyka i ekonomisty amerykańskiego, który próbował wyjaśnić genezę i funkcjonowanie kapitalizmu. Opracowana przez niego w latach 70. XX wieku teoria systemów-światów (WST) zakłada, że system-świat to pewna całość przestrzenna i czasowa, obejmująca liczne jednostki polityczne i kulturowe, działająca na pewnych określonych zasadach (Wallerstein 2011)¹⁶. Znaczące jest tu użycie przez autora dywizu, który ma służyć odróżnieniu jego propozycji ujęcia przeszłości od popularnego obecnie określenia kapitalizmu i dyskursu o systemie światowym (Starnawski, Wielgosz 2007, s. V; Hall, Kardulias, Chase-Dunn 2010, s. 236). Badacz wyodrębnił przy tym imperia-światy, gdzie występuje pojedyncza władza polityczna dla całego systemu-świata (np. cesarstwo rzymskie) oraz gospodarki-światy (ekonomie światowe), czyli struktury gospodarcze z istniejącą wymianą dóbr, przepływem kapitału i pracy, ale nie jednolitą organizacją polityczną, co w rezultacie daje powiązanie wielu jednostek politycznych w ramach systemu międzypaństwowego. Jako cezurę dla swych badań I. Wallerstein przyjął epokę nowożytną, a dokładnie „długie XVI stulecie” (lata 1450–1640), gdyż każdą pojedynczą gospodarkę postrzegał jako siłę napędową w tworzeniu nowoczesnego świata. Centralny punkt analizy światów stanowi *la longue durée* (Czasoprzestrzeń) rozumiany jako czas trwania konkretnego systemu historycznego, co autor koncepcji przejął (choć nie tylko ten element) od francuskiej szkoły *Annales*, a zwłaszcza od Ferdynanda Braudela¹⁷ (Wallerstein 2007, s. 35, 40).

Podobnie jak wcześniej omówione koncepcje tak i teoria systemów-światów spotkała się z krytyką, I. Wallersteinowi wytknięto *stricte* ekonomiczny charakter jego teorii oraz ignorancję wobec działań indywidualnych podmiotów (Durski 1987, s. 113; Hall, Kardulias, Chase-Dunn 2010, s. 236–237), a nawet oskarżono go o stworzenie zupełnie nierealnego obrazu przeszłości, zwłaszcza Europy Wschodniej w XV i XVI stuleciu, w oparciu o bardzo selektywnie dobrany materiał dowodowy. Zdaniem Jerzego Topolskiego propozycja amerykańskiego socjologa to nic innego jak „wtłoczenie określonej rzeczywistości w ramy pewnego modelu teoretycznego” (szerzej – por. Topolski 1982, s. 265–358; 2000, s. 41–45, 52–57),

¹⁶ Pierwsze wydanie ukazało się w 1974 roku.

¹⁷ Warto zaakcentować, że nie miały udziału w koncepcji I. Wallersteina odegrały badania polskiego historyka Mariana Małowista.

co w rezultacie zaprzecza idei korzystania z jakichkolwiek modeli jako li tylko narzędzi w badaniach nad przeszłością.

Powyższe zarzuty są w pełni uzasadnione, ale tylko – jak przekonują zwolennicy WST – w przypadku, gdy wykorzystuje się surową teorię systemów-światów zamiast jej rozwinięć i modyfikacji, mniej lub bardziej udanych, a podejmowanych w ciągu dwóch ostatnich dekad, tak na gruncie archeologicznym, jak i historycznym (Kardulias, Hall 2008, s. 572–573; Hall, Kardulias, Chase-Dunn 2010, s. 234). W odróżnieniu od owej „surowej” teorii dla modyfikacji proponuje się analizę systemów-światów (*World-System Analysis* – WSA), która poprzez empiryczne badania i analizy porównawcze jest częścią teorii systemów-światów (Hall, Kardulias, Chase-Dunn 2010, s. 237–239) wciąż inspirującej wielu badaczy. O jakichkolwiek trudnościach w aplikacji tej koncepcji w badaniach nad przeszłością nie wspomina w swej ostatniej pracy traktującej o przemianach kulturowych w dorzeczu Odry i Wisły na przełomie starożytności i średniowiecza Adriana Ciesielska, która koncentruje się wyłącznie na jej wybranych aspektach, co może nieco dziwić, zwłaszcza w studium metodologicznym (Ciesielska 2012, s. 65–88).

Generalnie teoria systemów-światów nawiązuje w mniejszym lub większym stopniu do przedstawianych uprzednio modeli, opiera się bowiem na parze „centrum-peryferie”, choć inaczej niż teoria ośrodków centralnych WSA skupia się bardziej na znaczeniu peryferii. Znacznie więcej wiąże *World-System Theory* z systemami sieci; podstawą jest tu twierdzenie, że przeszłe kultury nie egzystowały w zupełnej izolacji, a bezpośrednie lub pośrednie kontakty wikały grupy społeczne w wielkie sieci polityczno-militarne, sieci informacji, towarów/dóbr masowych, oraz dóbr luksusowych/prestiżowych. W obu koncepcjach wyróżnia się obszary rdzeniowe (*core*), stanowiące centrum oraz obszary peryferijne (*periphery*), między nimi zaś wskazuje się dodatkowo w WSA na rolę półperyferii (*semiperiphery*), będących pośrednikami pomiędzy rdzeniem a peryferiami (Hall, Kardulias, Chase-Dunn 2010, s. 240, 243). W gospodarkach-światach szczególna rola, wobec braku jednego ośrodka centralnego, przypada ośrodkom stanowiącym centrum dla danego regionu (np. miastom), czyli części tak skonstruowanego systemu (np. Abu-Lughod 2012).

Czysta teoria I. Wallersteina zakłada dominację bogatego centrum nad ubogimi peryferiami (*core-periphery hierarchy*), na potrzeby społeczeństw przedkapitalistycznych Christopher Chase-Dunn oraz Thomas D. Hall dokonali jej modyfikacji uznając, że bardziej charakterystycznym dla nich był układ zróżnicowanych społeczno-politycznie grup prowadzących aktywną wymianę (*core-periphery differentiation*). Ponadto inaczej niż I. Wallerstein przyznali peryferiom możliwość bardziej aktywnego, a co za tym idzie, większego wpływu na centrum niż się to na ogół przyjmuje (*core-periphery hierarchy*), choć za prawdziwe strefy innowacji i prawdziwe załączki zmian uznali półperyferia (Hall, Kardulias, Chase-Dunn 2010, s. 242–243, 255). Wymiana, analogicznie jak przy miastach typu systemów-sieci,

prowadzi do powstania „świata” o różnorodnym obliczu etnicznym i kulturowym, co nie wyklucza jednocześnie wykształcenia wspólnych wzorców kulturowych, określonych przez I. Wallersteina mianem geokultury (Wallerstein 2007, s. 41). Takie podejście zdaje się korespondować z charakterystyką strefy bałtyckiej zarówno w okresie przedhanzeatyckim, jak i hanzeatyckim. Jakkolwiek bowiem mamy tu do czynienia z pewną jednolitością kulturową, posiadającą mimo wszystko dość względny charakter, jest ona doskonale widoczna z zewnątrz (w porównaniu z kulturą interioru), ale trudno określić jednoznacznie kryteria jej wyróżnienia (Łosiński 2008b; Müller 2010, s. 117).

Założenia tak skonstruowanego modelu można też dopatrzeć się w wydzielonych przez Joachima Hermanna strefach genezy europejskich ośrodków miejskich we wczesnym średniowieczu, wyróżnionych w zależności od natężenia wpływów antycznych lub ich całkowitego braku. Ten niemiecki archeolog wyodrębnił strefę wewnętrzną (Europa Zachodnia), strefę zewnętrzną (Europa Wschodnia), którą – co znamienne – M. Sołtysik określił jako „innego świata” położony poza limesem karolińskim, oraz ułokowaną między nimi strefę wpływów (Sołtysik 2013, s. 118–125, ryc. 11). Ten „inny świat” to *barbaricum* wskazane również przez H. Samsonowicza, choć w o wiele szerszym kontekście, dla VIII stulecia. Zdaniem tego historyka dopiero w okresie od IX do XI wieku mówić można o wzroście światowej (w ujęciu I. Wallersteina) gospodarki, której szkielet budowały równie ważne, obok gospodarczych, powiązania społeczne przy niemałym udziale unifikującego czynnika religijnego. Ów obszar określany za Jerzym Kłoczowskim mianem Młodszej Europy miałyby pełnić również w XIII wieku funkcję peryferii Europy Zachodniej (Samsonowicz 2000).

Immanuel Wallerstein ujął w swej koncepcji jedynie towary masowe i z takimi mamy zazwyczaj do czynienia w późnym średniowieczu. Specjalnie na użytek wcześniejszych epok wprowadzono tu towary *de luxe* jako charakterystyczny przedmiot wymiany u społeczności tradycyjnych, przy czym podkreśla się, że ich miarą jest nie ilość, a wartość i rola w relacjach społecznych najczęściej jako tzw. *prestige goods* (Champion 2005, s. 8). Należy jednak zauważyć, że również w odniesieniu do wczesnośredniowiecznej strefy bałtyckiej rozważa się możliwość transportowania towarów (np. zboża) na skalę masową, oczywiście w ówczesnych warunkach transportowych (Łosiński 2008b). Wydaje się, że z punktu widzenia teorii systemów-światów wielce interesującą jest kwestia przejścia jednego systemu w drugi, w tym przypadku wczesnośredniowiecznej strefy bałtyckiej w późnośredniowieczną (Samsonowicz 1996).

*

Niniejszy artykuł nie miał na celu wyczerpującego przedstawienia modeli teoretycznych, a jedynie zwrócenie uwagi na możliwości jakie oferują niektóre z nich

w badaniach nad średniowieczem, a konkretnie w studiach nad skomplikowaną problematyką miejską. Andrzej Wyrobisz nie miał wątpliwości, że są one pożyteczne naukowo; zdaniem tego badacza znakomicie naświetlają procesy urbanizacyjne zachodzące w ciągu ostatniego tysiąca lat, a przy okazji, choć traktują o rzeczach na pierwszy rzut oka oczywistych (jak np. przerwy w transporcie) dodatkowo tłumaczą kilka innych zagadnień z dziedziny gospodarki, przemian społecznych i kulturalnych (Wyrobisz 1989, s. 174). Jednocześnie nie należy aplikować ich mechanicznie, a raczej traktować jako swego rodzaju paradygmaty, zespół hipotez i narzędzi badawczych stosowanych przy badaniu osadnictwa wespół z innymi metodami, które można i trzeba poddawać indywidualnym modyfikacjom (co paradoksalnie ułatwia niekiedy brak skonkretyzowania niektórych elementów tworzących dany model), aczkolwiek przy zachowaniu czujności metodycznej, aby nie zatracić sedna koncepcji, ale też nie zastępować nią badań empirycznych (Wróbel 1963, s. V; Böventer von 1969, s. 118–120; Maik 1988, s. 33–34). Wszelkie modele powinny być bowiem tylko instrumentem w ręku tak historyka, archeologa, jak i geografa, którego zadaniem jest pomoc w zrozumieniu pewnych prawidłowości i zidentyfikowaniu ewentualnych nieprawidłowości.

Literatura

- Abu-Lughod J. L.
 2012 *Europa na peryferiach. Średniowieczny system-świat w latach 1250–1350*, Kęty.
- Berezowski S.
 1975 *Zarys geografii komunikacji*, Warszawa.
- Bird J. H.
 1973 *Of central places, cities and seaport*, *Geography*, t. 58, s. 105–118.
- Bogucki M.
 2004 *Viking Age ports of trade in Poland*, *The Estonian Journal of Archaeology*, t. 8, s. 100–127.
- Böventer von E.
 1969 *Walter Christaller's central places and peripheral areas: the central place theory in retrospect*, *Journal of Regional Science*, t. 9, s. 117–124.
- Brink S.
 1996 *Political and social structures in early Scandinavia. A settlement-historical pre-study of the central place*, *Tor*, t. 28, s. 235–281.
- Buko A.
 2012a *Ośrodki centralne a problem najstarszego patrymonium dynastii Piastów*, *Archeologia Polski*, t. 57, z. 1–2, s. 133–159.
 2012b *Świt urbanizacji europejskiej*, [w:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński i in., Poznań, s. 248–265.

- Burghardt A. F.
1971 *A hypothesis about gateway cities*, *Annals of the Association of American Geographers*, t. 61, s. 269–285.
- Callmer J.
1994 *Urbanization in Scandinavia and Baltic Region c. AD 700–1100: trading places, centres and early urban sites*, [w:] *The Twelfth Viking Congress. Developments around the Baltic and the North Sea in the Viking Age*, Birka Studies, t. 3, red. B. Ambrosiani, H. Clarke, Stockholm, s. 50–90.
- Champion T. C.
2005 *Introduction*, [w:] *Centre and periphery. Comparative studies in archaeology*, red. T. C. Champion, London–New York, s. 1–20.
- Christaller W.
1933 *Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Vorbereitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Jena.
1963 *Ośrodki centralne w Południowych Niemczech*, [w:] *Teoria ośrodków centralnych*, red. J. Kostrowicki, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, z. 1, s. 1–72.
1966 *Central place theory in Southern Germany*, tłum. C. Baskin, New York.
1972 *How I discovered the theory of central places: a report about the origin of central places*, [w:] *Man, space, and environment. Concepts in contemporary human geography*, red. P. W. English, R. C. Mayfield, New York–London–Toronto, s. 601–611.
- Chudziak W.
1997 *Wczesnośredniowieczny szlak komunikacyjny z Kujaw do Prus – studium archeologiczne*, [w:] *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, red. W. Chudziak, Toruń, s. 9–31.
2003 *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, *Mons Sancti Laurentii*, t. 1, Toruń.
- Ciesielska A.
2012 *Przemiany kulturowe na obszarze między Odrą a Wisłą na przełomie starożytności i średniowiecza. Studium metodologiczne*, Poznań.
2013 *Od „plemienia do państwa” czy „od wodzostwa do państwa”? Modele procesów państwowotwórczych i nowe tendencje w ich badaniu*, [w:] *Instytucja „wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur*, red. J. Banaszkiewicz, M. Kara, H. Mamzer, Poznań, s. 53–74.
- Collis J.
1986 *Central place theory is dead: long live the central place*, [w:] *Central places, archaeology and history*, red. E. Grant, London, s. 37–39.
- Cooley Ch. H.
1894 *The theory of transportation*, *Publications of the American Economic Association*, t. 9, s. 13–148.

- Curta F.
2009 *The archaeology of early medieval service settlements in Eastern Europe*, [w:] *Central and Eastern Europe in the middle ages. A cultural history*, red. P. Górecki, N. van Deusen, London–New York, s. 30–41.
- Czaja R.
2003 *Miasta i mieszczaństwo na ziemiach polskich na przełomie XIII/XV w.*, [w:] *Polska około roku 1300. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. W. Fałkowski, Warszawa, s. 57–72.
2005 *Hanza w XIII wieku nad Bałtykiem i jej rola w procesie urbanizacji*, [w:] *Civitas Cholbergensis. Transformacja kulturowa w strefie nadbałtyckiej w XIII wieku*, red. L. Leciejewicz, M. Rębkowski, Kołobrzeg, s. 31–45.
- Durski A.
1987 *Teoria systemu światowego*, *Sprawy Międzynarodowe*, nr 7–8, s. 101–116.
- Dziwioński K.
1956 *Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze*, *Przegląd Geograficzny*, t. 28, z. 4, s. 721–764.
- Earle T. K.
1987 *Chieftoms in archaeological and ethnohistorical perspective*, *Annual Review of Anthropology*, t. 16, s. 279–308.
1991 *Paths and roads in evolutionary perspective*, [w:] *Ancient roads networks and settlement hierarchies in the New World*, red. Ch. D. Trombold, Cambridge, s. 10–16.
- Evans E., Gould P.
1982 *Settlement models in archaeology*, *Journal of Anthropological Archaeology*, t. 1, s. 275–304.
- Gawlas S.
2012 *Chłopi w Polsce piastowskiej przed kolonizacją na prawie niemieckim jako problem historiograficzny*, *Roczniki Historyczne*, t. 78, s. 7–49.
- Golachowski S.
1971 *Miasto jako przedmiot badań geografii*, [w:] *Miasto jako przedmiot badań naukowych. Materiały z interdyscyplinarnej konferencji naukowej, Wisła 1969*, red. B. Jałowicki, Górnośląskie Studia Socjologiczne, t. 9, Katowice, s. 74–89.
- Hall T. D., Kardulias P. N., Chase-Dunn Ch.
2010 *World-systems analysis and archaeology: continuing the dialogue*, *Journal of Archaeological Researches*, t. 19, s. 233–279.
- Hirth K. G.
1978 *Interregional trade and the formation of prehistoric gateway communities*, *American Antiquity*, t. 43, s. 35–45.
- Hohenberg P. M., Lees L. H.
1985 *The making of urban Europe, 1000–1950*, Cambridge.
- Isard W.
1956 *Location and space-economy: a general theory relating to industrial location, market areas, land use, trade, and urban structure*, New York.

Jagodziński M.

- 2004 *Czy Elbląg był kontynuacją Truso?: jeszcze jeden głos w dyskusji*, [w:] *Archaeologia et historia urbana*, red. R. Czaja i in., Elbląg, s. 95–103.

Jansen H.

- 1985 *Early urbanization in Denmark*, [w:] *The comparative history of urban origins in Non-Roman Europe: Ireland, Wales, Denmark, Germany, Poland and Russia from ninth to the thirteenth century*, cz. 2, red. H. B. Clarke, A. Simms, British Archaeological Reports, International Series, t. 255, Oxford, s. 183–216.

Kardulias P. N., Hall T. D.

- 2008 *Archaeology and world-systems analysis*, *World Archaeology*, t. 40, s. 572–583.

Kobyliński Z.

- 1987 *Podstawowe zasady analizy punktowych układów przestrzennych*, *Archeologia Polski*, t. 32, z. 1, s. 21–53.
- 1988 *Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza*, Wrocław.

Krzysztofik R.

- 2000 *Umieszczenie północno-wschodniej Polski w świetle wybranych pojęć i teorii z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej*, *Czasopismo Geograficzne*, t. 71, s. 189–208.
- 2004 *Miasta-wrota. Zarys teorii i przegląd badań*, *Czasopismo Geograficzne*, t. 75, s. 13–231.
- 2005 *Proces kształtowania się sieci miejskiej w Polsce w okresie od XIII do XX wieku*, *Czasopismo Geograficzne*, t. 76, s. 383–398.
- 2009 *Układ lokalizacyjny miast typu system-sieci na obszarze Polski*, Katowice.
- 2012 *Umieszczenie obszaru Polski od XIII do XXI wieku. Interpretacja geograficzno-historyczna*, Katowice.

Krzyżanowski W.

- 1957 *Zagadnienia teoretyczno-ekonomiczne geografii transportu*, *Przegląd Geograficzny*, t. 29, s. 287–315.

Kuciński K.

- 2002 *Geografia ekonomiczna. Zarys teoretyczny*, Warszawa.

Kurnatowska Z.

- 1999 *Centrum a zaplecze. Model wielkopolski*, [w:] *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, red. S. Moździoch, Spotkania Bytomskie, Spotkanie 3, Wrocław, s. 53–59.
- 2000 *Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego*, [w:] *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków, s. 99–117.

Kustra M.

- 2010 *Aplikacja metody sześcioboków Christallera do refleksji nad średniowieczną Wielkopolską w kontekście roli Pobiedzisk*, *Studia Lednickie*, t. 10, s. 89–105.

- Lösch A.
1938 *The nature of economic regions*, Southern Economic Journal, t. 5, s. 71–78.
1961 *Gospodarka przestrzenna – teoria lokalizacji*, Warszawa.
- Łosiński W.
2008a *Rola kontaktów ze Skandynawią w dziejach gospodarczych Słowian nadbałtyckich*, [w:] W. Łosiński, *Pomorze Zachodnie we wczesnym średniowieczu. Studia archeologiczne*, Poznań, s. 143–169.
2008b *Pomorze – bardziej słowiańskie czy bardziej „bałtyckie”?*, [w:] W. Łosiński, *Pomorze Zachodnie we wczesnym średniowieczu. Studia archeologiczne*, Poznań, s. 125–141.
- Maik W.
1988 *Rozwój teorii regionalnych i krajowych układów osadnictwa*, Poznań.
- Malisz B.
1981 *Zarys teorii kształtowania układów osadniczych*, Warszawa.
- Mączak A., Samsonowicz H.
1964 *Z zagadnień genezy rynku europejskiego: strefa bałtycka*, Przegląd Historyczny, t. 55, s. 198–222.
- Meijers E.
2007 *From central place to network model: theory and evidence of a paradigm change*, Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, t. 98, nr 2, s. 245–259.
- Modzelewski K.
2000 *Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego (X–XIII wiek)*, Poznań.
- Moździoch S.
1999 *Miejsca centralne Polski wczesnopiastowskiej. Organizacja przestrzeni we wczesnym średniowieczu jako źródło poznania systemu społeczno-gospodarczego*, [w:] *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*, red. S. Moździoch, Spotkania Bytomskie, Spotkanie 3, Wrocław, s. 21–51.
2002 *Castrum munitissimum Bytom. Lokalny ośrodek władzy w państwie wczesnopiastowskim*, Warszawa.
- Müller U.
2010 *Trading centres – hanseatic towns on the southern Baltic Coast: Structural continuity or a new start?*, [w:] *Trade and communication networks of the first millennium AD in the northern part of Central Europe: central places, beach markets, landing places and trading centres*, red. B. Ludowici i in., Hannover, s. 115–140.
- Nakoinz O.
2010 *Concepts of central place research in archaeology*, [w:] *Landscapes and human development: the contribution of European archaeology. Proceedings of the International Workshop „Socio-Environmental Dynamics over the Last 12000 Years: The Creation of Landscapes (1st–4th April 2009)”*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, t. 191, s. 251–264.

- 2012 *Models of centrality*, [w:] *Landscape Archaeology. Proceedings of the International Conference Held in Berlin, 6th–8th June 2012*, red. W. Bebermeier i in., eTopoi. Journal of Ancient Studies, t. 3, Berlin, s. 217–223.
- Nowosielska E.
1992 *Teoria Christallera – prawda i mity (w sprawie nieporozumień pojęciowych)*, Dokumentacja Geograficzna, z. 3, Warszawa–Wrocław–Kraków.
- Orser Ch. E. Jr.
2005 *Network theory and archaeology of modern history*, [w:] *Global archaeological theory. Contextual voices and contemporary thoughts*, red. P. P. Funari, A. Zarankin, E. Stovel, New York, s. 77–95.
- Piekalski J.
1999 *Uwagi o problemie definicji miasta średniowiecznego*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, red. H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1988, s. 248–356.
2012 *Wczesne miasta Europy Środkowej*, [w:] *Przeszość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński i in., Poznań, s. 266–272.
- Piekosiński F.
1883 *Obrona hipotezy najazdu jako podstawy ustroju społeczeństwa polskiego w wiekach średnich, z uwzględnieniem stosunków Słowian pomorskich i zaodrzańskich*, Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności, t. 16, s. 1–146.
- Poklewski-Kozieł T.
2011 *Uwagi o programie badań archeologicznych nad średniowieczną wsią w Polsce*, [w:] *Terra incognita. Archeologiczne badania nad późnośredniowieczną i nowożytną wsią*, red. W. Świętosławski, Acta Archaeologica Lodziensia, nr 57, Łódź, s. 1.
- Polanyi K.
1963 *Ports of trade in early societies*, The Journal of Economic History, t. 23, s. 30–45.
- Rączkowski W., Nowakowski J.
2002 *Między metaforą a realnością: ścieżka, droga, trakt w dyskursie archeologicznym*, [w:] *Trakt cesarski Ilawa–Gniezno–Magdeburg*, red. W. Dzieduszycki, M. Przybył, Poznań, s. 247–260.
- Rodzoń J., Wojtanowicz J.
2011 *Położenie geopolityczne Lublina w kontekście rozwoju miasta*, [w:] *Koncepcje i problemy badawcze geografii. Profesorowi Wiesławowi Maikowi w 70-lecie urodzin*, red. K. Marciniak, K. Sikora, D. Sokołowski, Bydgoszcz, s. 203–217.
- Samsonowicz H.
1974 *Handel dalekosiężny na ziemiach polskich w świetle najstarszych taryf celnych*, [w:] *Społeczeństwo, gospodarka, kultura. Studia ofiarowane M. Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej*, red. S. Herbst, Warszawa, s. 289–302.
1996 *Kontynuacja czy początek: uwagi o prahistorii Hanzy niemieckiej*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę*

urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej, red. R. Czaja, J. Tandecki, Toruń, s. 59–67.

- 2000 *The rise and fall of 'the world of economy': Eastern Europe in 9th–12th centuries*, Journal of World-Systems Research, Special Issue: Festschrift for Immanuel Wallerstein – Part 1, t. 11, nr 2, s. 518–523.

Sample E. Ch.

- 1899 *The development of the Hanse towns in relation to their geographical environment*, Journal of the American Geographical Society of New York, t. 31, s. 236–255.

Sherratt A.

- 2006 *Portages: a simple but powerful idea in understanding human history*, [w:] *The significance of portages*, s. 1–13.

Siemianowska E.

- 2013 *W sprawie metody badań wczesnośredniowiecznych szlaków dalekosiężnych*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, t. 33, s. 91–110.

The significance of portages

- 2006 *The significance of portages. Proceedings of the first international conference on the significance of portages, 29th Sept–2nd Oct 2004, in Lyngdal, vest-Agder, Norway, arranged by the County Municipality of Vest-Agder, Kristiansand*, red. Ch. Westerdahl, Oxford.

Sindbæk S. M.

- 2009 *Open access, nodal points, and central places. Maritime communication and locational principles for coastal sites in south Scandinavia c. A.D. 400–1200*, Estonian Journal of Archaeology, t. 13, s. 96–109.

Sikorski D. A.

- 2012 *Archeologia i historia we wzajemnych relacjach i w praktyce naukowej badaczy wczesnego średniowiecza*, [w:] *Archeologia versus historiam – historia versus archaeologiam czyli jak wspólnie poznawać średniowiecze*, red. M. Brzostowicz, M. Przybył, D. A. Sikorski, Poznań, s. 49–78.

Skrzyńska-Jankowska K.

- 2004 *Gród w Drohiczyźnie – centrum organizacji przestrzeni kulturowej wczesnośredniowiecznego pogranicza polsko-ruskiego*, [w:] *Stan i zmiany środowiska geograficznego wybranych regionów wschodniej Polski*, red. R. Dobrowolski, S. Terpiłowski, Lublin, s. 289–297.

Sokołowski D.

- 2006 *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast*, Toruń.

Sołtysiak M.

- 2006 *W kwestii problematyki definicji miasta wczesnośredniowiecznego w Europie Środkowej*, [w:] *Nie tylko archeologia: księga poświęcona pamięci E. Wilgockiego*, red. E. Cnotliwy, Szczecin, s. 37–58.
- 2013 *Podstawy ekonomiczne powstawania średniowiecznych ośrodków miejskich na Pomorzu Zachodnim w świetle badań archeologicznych*, Poznań.

Starnawski M., Wielgosz P.

- 2007 *Kapitalizm nad przepaścią, społeczeństwa wobec wyboru. O krytycznych perspektywach analizy systemów-światów Immanuela Wallersteina*, [w:] I. Wallerstein, *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, tłum. K. Gawlicz, M. Starnawski, Warszawa, s. I–XXXIV.

Topolski J.

- 1982 *Prawda i model w historiografii*, Łódź.
2000 *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa*, Poznań.

Tymowski M.

- 2008 *Organizacje plemienne na obszarze Polski w IX–X w. w świetle antropologicznych teorii systemu segmentarnego i wodzostwa (chiefdom)*, [w:] *Europa barbarica, Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata*, red. R. Michałowski, Warszawa, s. 263–283.

Ullman E. L.

- 1941 *A theory of location for cities*, *American Journal of Sociology*, t. 46, s. 853–864.

Urbańczyk P.

- 2002 *Wczesna urbanizacja ziem polskich*, [w:] *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buśko, Wrocław, s. 37–48.

Valde-Nowak P.

- 1995 *Osadnictwo wczesnorolnicze średniogórza niemieckiego*, Kraków.

Wallerstein I.

- 2007 *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, tłum. K. Gawlicz, M. Starnawski, Warszawa.
2011 *The modern world-system. I, Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*, Berkeley.

Wąsowiczówna T.

- 1957 *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 5, nr 3/4, s. 433–453.

Westerdahl Ch.

- 1996 *Amphibian transport systems in northern Europe. A survey of medieval pattern of life*, *Fennoscandia Archaeologica*, t. 13, s. 69–82.
2000 *From land to the sea, from sea to the land. On transport zones, borders and human space*, [w:] *Down the river to the sea. Proceedings of the Eighth International Symposium on Boat and Ship Archaeology Gdańsk 1997*, red. J. Litwin, Gdańsk, s. 11–20.
2006 *On the significance of the portages. A survey of new research them*, [w:] *The significance of portages*, s. 15–51.

Wróbel A.

- 1963 *Przedmowa*, [w:] *Teoria ośrodków centralnych*, red. J. Kostrowicki, *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, z. 1, s. I–VI.

Wyrobisz A.

- 1989 *Nowe koncepcje w badaniach nad historią miast europejskich*, *Przegląd Historyczny*, t. 80, s. 155–174.

Żemigąła M.

- 2011 *Badania archeologiczne wsi średniowiecznej w Polsce (lata 1945–2010)*, [w:] *Terra incognita. Archeologiczne badania nad późnośredniowieczną i nowożytną wsią*, red. W. Świętosławski, *Acta Archaeologica Lodziensia*, nr 57, Łódź, s. 7–12.

*THE APPLICATION OF SOME THEORETICAL MODELS IN THE
RESEARCH ON URBAN CENTERS IN THE MIDDLE AGES*

Summary

The purpose of this article is to draw attention to several theoretical models that have been developed mainly by geographers but also by sociologists and which can be potentially very useful in the study of history of medieval urban centers. With reference to the both centers in the period before and after colonization it's typically used to determine them as 'central places' but the mere use of the term by archaeologists and historians very rarely ties in the classical theory developed by Walter Christaller. The presented models are generally rarely ever used by historians and archaeologists, however they allow a different view of issues related to the history of cities.

Translated by Ewelina Siemianowska